

שמות

מדוע נשתעבדו ישראל במצרים? לשיטת רש"י

הקדמה

בתחילת פרשת שמות נאמר:

- ח.** "ויקם מלך חדש על מצרים אשר לא ידע את יוסף.
ט. ויאמר אל עמו: הנה עם בני ישראל רב ועצום ממנו.
י. הבה נתחכמה לו, פן ירבה, והיה כי תקראנה מלחמה ונוסף גם הוא על שנאינו, ונלחם בנו ועלה מן הארץ.
יא. וישימו עליו שרי מסים למען ענתו בסבלתם, ויבן ערי מסכנות לפרעה את פתם ואת רעמסס.
יב. וכאשר יענו אתו כן ירבה וכן יפרץ, ויקצו מפני בני ישראל.
יג. ויעבדו מצרים את בני ישראל בפרך.
יד. וימררו את חייהם בעבדה קשה, בחמר ובלבנים ובכל עבדה בשדה, את כל עבדתם אשר עבדו בהם בפרך".

שאלת השאלה: מדוע נגזרו כל הגזרות הנוראות הללו על עם ישראל?
 אמנם כתוב בתורה שפרעה חשש שבני ישראל ילחמו בו, אבל זה מסביר רק מה גרם לפרעה לגזור גזירות על עם ישראל, אך לא מה היתה הסיבה האלקית לכך. הרי לא יתכן שעם ישראל יסבול ללא סיבה, רק בגלל פחדים שתקפו את פרעה!

לשם השוואה יש לעיין בספר שופטים, שם הכתוב מציין מהי הסיבה האלקית לענשם של ישראל. כך נאמר שם: "ויעשו בני ישראל את הרע בעיני ד'... ויחר אף ד' בישראל, וימכרם ביד כושן רשעתים" (ג, ח), וכן: "ויקפו בני ישראל לעשות הרע בעיני ד', ויחזק ד' את עגלון מלך מואב על ישראל, על כי עשו הרע בעיני ד'" (שם, יב), ועוד פעמים רבות בצורה דומה¹. ואילו בפרשתנו נאמרה רק הסיבה האנושית לשעבוד הקשה, אך לא כתוב מה היתה הסיבה האלקית לשעבוד!

¹ א. שופטים ד, א; ו, א; י, ו; יג, א.

ב. יש לציין שכמובן כל סיפורי התורה מתארים עונשים שנעשו יחידים ואומות בעקבות מעשיהם הרעים, אלא שבדרך כלל בתורה מודגש שהעונש הוא ישירות בידי ד' (עיין רמב"ן בראשית א, א),

לכאורה התשובה לשאלה זו פשוטה: ד' כבר אמר לאברהם אבינו בברית בין הבתרים: "ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם, ועבדום, וענו אתם, ארבע מאות שנה" (בראשית טו, יג)!

אבל בדברי חז"ל ובמפרשים נאמרו תשובות אחרות על שאלה זו². מאמר זה יעסוק בשיטת רש"י, ויסביר גם מדוע לא כתב רש"י את התשובה המתבקשת.

א. בני ישראל השתעבדו במצרים בגלל חטא לשון הרע

השאלה מדוע נשתעבדו בני ישראל במצרים נזכרת ברש"י בהמשך הפרשה כתמיהה ששאל משה רבנו את עצמו.

בפרק ב' (יא-יד) מסופר שמשה יצא וראה בסבלות אחיו, וראה איש מצרי מכה איש עברי מאחיו. משה קם להושיעו והרג את המצרי. למחרת, כשראה משה שני אנשים עברים נצים ואמר לרשע "למה תכה רעך", ענה לו הרשע: "מי שמך לאיש שר ושפט עלינו? הלהרגני אתה אמר כאשר הרגת את המצרי?". תגובת משה היתה: "ויירא משה ויאמר: אכן נודע הדבר".

פירש רש"י: "ויירא משה - כפשוטו". "אכן נודע הדבר - כמשמעו".

אבל הוסיף רש"י (בד"ה "ויירא משה"): "ומדרשו: דאג לו על שראה בישראל רשעים דלטורין [אנשי רכיל, מלשינים]³. אמר: מעתה שמא אינם ראויים להיגאל".

ובד"ה "אכן נודע הדבר" הוסיף רש"י: "ומדרשו: נודע לי הדבר שהייתי תמה עליו: מה חטאו ישראל מכל שבעים אומות להיות נירדים בפרך? אבל רואה אני שהם ראויים לכך"⁴.

רואים ברש"י שמשה רבנו שאל את עצמו מדוע ישראל משועבדים בעבודת פרך, וענה שהסיבה היא חטא לשון הרע.

וכאן הבאנו דוגמאות מספר שופטים כדי להראות שגם כאשר העונש הוא בידי אדם - שעבוד לאומה אחרת - הנביא מציין שהעונש בא בעקבות חטא, ולא מפני שמלך פלוני החליט להציק לעם ישראל.

² עיין במסכת נדרים לב ע"א, בשמות רבה ל, ז, במדרש שוחר טוב תהלים מזמור י אות ג, בזהר הקדוש ח"ב דף רעו, בזהר חדש וישב דף כט ע"א, ברמב"ן בראשית יב, י ובמקורות שכתב הרב חדי"ש שם, ב"עקדת יצחק" בהקדמתו לפרשת שמות, באברבנאל בראשית טו בשאלה הטי"ו ובתשובתו בפסוקים יב-טו, וכן בפירושו להגדה של פסח "זבח פסח" שערים ל"ח-מ"א, באלשיך הקדוש בתחילת פרשת שמות, בספר "גבורות ד"י" למהר"ל מפראג פ"ט, ב"צדה לדרך" על רש"י שמות ב, יד, ב"ילקוט מעם לועז" סוף פרשת שמות (עמ' עו-פא), ב"שער בת רבים" פרשת יתרו בד"ה "ויהי ביום השלישי" (עמ' 126-129), ב"עיונים חדשים בספר שמות" לנחמה ליבוביץ במבוא (עמודים 9-14), בספר "מכתב מאלהו" ח"ב עמ' 177-173, וב"דעת מקרא" לבראשית בסיכום לפרק טו (כרך א עמ' תכו-תכח, הפנה אותי למקור זה הרב שמואל הכהן זצ"ל).

³ עיין רש"י סנהדרין יא ע"א ומג ע"ב שכתב: "דלטור - רכיל".

⁴ מקורו של רש"י הוא בשמות רבה א, ל ושם נאמר במקום "על שראה בישראל רשעים דלטורין": "לשון הרע יש ביניהם", ועיין שם ב"יפה תואר" השלם, וכעין זה נאמר גם במדרש תנחומא שמות י.

1. שאלות על הסבר רש"י

יש לשאול על דברי רש"י אלו מספר שאלות:

1. האם חטא לשון הרע הוא כה חמור שמגיע עליו עונש כה כבד?
2. אם נאמר שהכוונה לכך שהלשינו על משה לפרעה, שזה חטא חמור של מוסר ישראל לגוי, שדינו מיתה, והרי בשלב זה עדיין הם לא הלשינו על משה! רק בפסוק הבא נאמר: "וישמע פרעה את הדבר הזה", ופירש רש"י: "הם הלשינו עליו!"
3. מדוע נענשו בני ישראל על עברה זו? הרי עדיין הם לא קיבלו את התורה ולא נצטוו שלא לדבר לשון הרע!
4. מדוע נענשו כל ישראל בשעבוד כה קשה? הרי רק שני אנשים דברו לשון הרע! האם בגללם ראויים כל ישראל לעונש כל כך חמור?
5. רש"י כתב שמשה רבנו שאל את עצמו לא רק "מה חטאו ישראל?" אלא "מה חטאו ישראל מכל שבעים אומות"? אם כן מה התשובה בכך שבני ישראל נענשים בגלל הדלטורים? וכי בשבעים האומות אין דלטורים?!

2. תשובות לשאלות על הסבר רש"י

על השאלה הראשונה - האם חטא לשון הרע הוא כה חמור שמגיע עליו עונש כה כבד - יש לענות שודאי חטא לשון הרע הוא חמור מאד, כמו שאמרו חז"ל שהוא שקול כנגד שלש העברות החמורות: עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים (ערכין טו ע"ב).

אבל מימרא זו תמוהה, וכבר שאל רבנו יונה בספרו "שערי תשובה"⁵: "היאך יתכן כי יהיה עוון לשון הרע יתר על השלש האלה? הלוא על כל אחת מהן אמרו רז"ל: יהרג אדם ואל יעבור עליהן!"

רבנו יונה ענה על כך מספר תשובות⁶, שהמשותף להן הוא שאין מדובר במקרה בודד של דיבור לשון הרע, אלא במי שמדבר לשון הרע באופן קבוע, כל הזמן! וכך סיכם ה"חפץ חיים" את הדברים⁷: "אמרו חז"ל: על שלש עבירות נפרעין מן האדם בעולם הזה, ואין לו חלק לעולם הבא, ואלו הן: עבודת כוכבים וגילוי עריות ושפיכות דמים, ולשון הרע כנגד כולם. והביאו חז"ל על זה ראייה מן הכתובים. ופירשו הראשונים דהכוונה על אלו שהורגלו בעוון זה בתמידות, ואין מקבלים על עצמם להישמר ממנו, מפני שנעשה הדבר אצלם כהיתר"⁸.

⁵ שער ג סעיף רב.

⁶ שם סעיפים רג-רט.

⁷ הלכות איסורי לשון הרע כלל א, סעיף ד.

⁸ עיין שם ב"באר מים חיים" (סק"ו), שם כתב ה"חפץ חיים" שכן מוכח מרבנו יונה, וכן מדברי הרמב"ם בהלכות תשובה (פ"ג ה"ו) שכתב: "ואלו הן שאין להן חלק לעולם הבא, אלא נכרתים

לפי זה דברי רש"י אינם מובנים: הרי משה רבנו ראה רק מקרה בודד שבו שני אנשים מישראל דברו לשון הרע, וזה אינו מעשה כל כך חמור שעל כך יהיו משועבדים בעבודת פרך!
 נראה לענות על כך שאף על פי שמשה רבנו ראה כאן מקרה בודד של לשון הרע, היה כאן לשון הרע מן הסוג החמור ביותר - מוסר חברו לגוי להריגה, שדינו כרוצח!⁹

אלא ששאלנו - בשאלה השניה - שבשלב זה הם עדיין לא הלשינו לפרעה! על כך יש לענות שאותו רשע שאמר למשה רבנו "הלהרגני אתה אמר כאשר הרגת את המצרי", אמר דבריו בקול רם בפני המצרים, והם שמעו שמשה הרג את המצרי, והרי הוא חייב מיתה למלכות! וכפי שכתב כאן הספורנו: "אכן נודע הדבר - כשאמר זה המוסר את דבריו בפני רבים".
 למה הדבר דומה: לאבותינו בדור הקודם, שהיו במחנות המוות של הארורים באירופה, ואחד מהיהודים הרג אחד מהארורים. אילו אחר כך היה אומר לו יהודי אחר בנוכחות הארורים: "האם אתה רוצה שאגלה שהרגת קצין גרמני?" - האם יש ספק מה הם ירצו לעשות לאותו יהודי? כך היה הדבר גם אצל המצרים.
 אם כן בעצם אמירת הדברים בקול רם יש משום הלשנה ומסירה, ובוזה מיושבות שתי השאלות הראשונות¹⁰.

ואובדין ונידונין על גודל רשעם וחטאתם לעולם ולעולמי עולמים: המינים, והאפיקורסין, והכופרים בתורה, והכופרים בתחיית המתים ובביאת הגואל, המורדים, ומחטיאי הרבים, והפורשין מדרכי צבור, והעושה עבירות ביד רמה בפרהסיא כיהויקים, והמוסרים, ומטילי אימה על הצבור שלא לשם שמים, ושופכי דמים, ובעלי לשון הרע, והמושך ערלתו". ו"בעל לשון הרע" הוא מי שמדבר לשון הרע בקביעות, כמו שכתב הרמב"ם בהלכות דעות פ"ז ה"ב, עיין שם ב"כסף משנה".
⁹ עיין בבא קמא קטז ע"ב-ק"ז ע"א, רמב"ם הלכות חובל ומזיק פ"ח הלכות י-יא, טור ושולחן ערוך חושן משפט שפח, י-יא על כך שמוטר וצריך להרוג את המוסר.
 על כך שמוסר הוא בכלל הולך רכיל עיין בספר החינוך מצוה רלו "שלא לרגל" (במהדורות מוסד הרב קוק היא מצוה רמג), שם האריך מאד בדיני מוסר!
 עוד על חומרת חטאו של המוסר עיין בגמרא ראש השנה (ז' ע"א) ובספר "שערי תשובה" לרבנו יונה שער שלישי סעיפים קסא-קסב.
¹⁰ א. עיין במהרש"א בערכין (טו ע"ב) שהסביר את הגמרא: "כל האומר לשון הרע מגדיל עוונות כנגד שלש עבירות": "נראה שלא אמר שהיא גדולה כנגד שלש עבירות, דהא לא חייב הכתוב מיתה בעוון לשון הרע כמו בשלש עבירות הללו, אבל אמר שלשון הרע מגדיל כנגד, דהיינו שהיא מביאה לכמה עבירות גדולות".
 נראה שכוונת המהרש"א היא שלשון הרע גורמת לפעמים לעבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים: על לשון הרע שמביאה לעבודה זרה עיין ברש"י במדבר יד, ד וברמב"ן שם טו, כב וברמב"ם בסוף הלכות טומאת צרעת, ובערכין טו ע"א לגבי המרגלים, וברלב"ג בהעלתך יא, א על האש בקצה המחנה.
 על לשון הרע שמביאה לגילוי עריות עיין בילקוט שמעוני שמואל א פרק כא רמז קלא, שדואג אמר שדוד בן מוות ואשתו מותרת.

על פי זה מיושבת גם השאלה השלישית - הרי בני ישראל עדיין לא קיבלו את התורה ולא נצטוו שלא לדבר לשון הרע - שכן חטא המסירה הוא חטא מוסרי מפורסם, ועוד שאפשר שהוא כלול באיסור שפיכות דמים, שבני נח נאסרו בו!

על השאלה הרביעית - הרי רק שני אנשים דברו לשון הרע ומדוע נענשו כל ישראל בעונש כל כך חמור - כתב בפירוש "קול הרמ"ז" על התנחומא¹¹: "נראה דבשעה שהרג המצרי לא היו שם דתן ואבירם, רק שאר ישראל, ואמר להם משה: 'לא יצא דבר זה מפיכם!' רק ש**ישראל עברו על דבריו וגילו לדתן ואבירם**. על כן אמר על כולם שאינם ראויים לגאולה"¹².

ועדיין אפשר לשאול: אולי רק אותם אנשים בודדים שהיו באותו מקום היו בעלי לשון הרע? נראה לומר שכיון שהיו בבני ישראל אנשים שהיו במדרגה נוראה כזו של לשון הרע, הדבר מעיד שהיו עוד רבים בבני ישראל שהיו נגועים בחטא זה, במדרגות פחות חמורות¹³.

על השאלה החמישית - מה ענה משה לעצמו שבני ישראל נענשים בגלל הדלטורים? והרי גם בשאר האומות יש דלטורים - תירץ ה"באר בשדה": "שונים ישראל בזה משאר האומות, שהרי בישראל כתיב: 'שבעים **נפש'** (שמות א, ה),

על לשון הרע שמביאה לשפיכות דמים עיין במה שכתב הרמב"ם בהלכות דעות (פ"ז ה"א): "המרגל בחבירו עובר בלא תעשה, שנאמר: 'לא תלך רכיל בעמך', ואף על פי שאין לוקין על דבר זה עון גדול הוא וגורם להרוג נפשות רבות מישראל, לכך נסמך לו: 'ולא תעמוד על דם רעך'. צא ולמד מה אירע לדואג האדומי". ועיין גם במסכת מגילה (יג ע"ב): "ליכא דידע לישנא בישא כהמן" וכו'.

ועיין בפתיחה לספר "חפץ חיים" שכתב: "כל חכמי ישראל שנהרגו בימי שמעון בן שטח, גיסו של ינאי המלך, על ידי ינאי, היה גם כן על ידי רכילות, כדאיתא בקדושין (סו ע"א), עיין שם. והריגת התנא רבי אליעזר המודעי, שהיה גם כן סיבה לחורבן ביתר, היה גם כן על ידי רכילות, שרכלו עליו לפני בן כוזיבא, כדאיתא במדרש איכה (ב, ד)".

ב. עיין גם ב"משך חכמה" (דברים כג, י) שאמירת לשון הרע לגויים היא החמורה ביותר, ויש בה חילול השם (הראני בני יקירי הרב בניהו נ"י).

¹¹ לרבי מרדכי זאב אב"ד קאליבעל, נדפס במהדורת "זכרון אהרן", הובאו דבריו ב"ברכת אשר" על התורה כאן [לר' אשר וסרטייל (ירושלים ט') בכסלו תשע"א], ועיין שם בכל הענין.

¹² עיין במדרש רבה שם (א, כט): "ויטמנהו בחול - שלא היה שם אלא ישראל. טמנו בפניהן של ישראל שנמשלו לחול, אמר להם: אתם משולים בחול. מה חול הזה אדם נוטלו מכאן ונותנו לכאן ואין קולו נשמע, כך יטמן הדבר הזה ביניכם ולא ישמע. וכן אתה מוצא שלא נשמע הדבר אלא על ידי העברים, שנאמר: 'ויצא ביום השני והנה שני אנשים עברים נצים', זה דתן ואבירם".

¹³ עיין בספר "מכתב מאלהיו" כרך א' עמ' 162 שכתב כעין זה ביחס לחטא העגל ולחטא עכן.

ובעשו כתיב: **'נפשות'**¹⁴, וכיון שהם [-הגויים] נפרדים זה מזה, אינו נחשב להם הדלטוריא לכל כך חטא. מה שאין כן ישראל, דכתיב בהם: 'מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ' (דהיי"א יז, כא). "אם כן, ישראל, למעלתם, נחשב להם חטא לשון הרע לחמור יותר מכל שבעים האומות, ולכן נענשו יותר מהן"¹⁵.

ועדיין יש לשאול: מדוע לא כתוב לפני הגזרות הנוראיות של פרעה שבני ישראל חטאו ולכן הענישם ד'? עיין על כך במאמר הבא.

ב. מדוע תמה משה?

נשאלת השאלה: מדוע תמה משה רבנו על מה ישראל משועבדים? והרי כבר נאמר לאברהם אבינו: "ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם, ועבדום וענו אתם" (בראשית טו, יג)!

שאלה זו שאל ה"שפתי חכמים" (באות נ) וענה עליה שלוש תשובות:

1. "מכל מקום היה קשה למשה, שהרי אמרה תורה: 'לא יומתו אבות על בנים' (דברים כד, טז).

2. אי נמי: הרי גם שאר בנים היו להם לאברהם וליצחק, ולמה לא נגזר השעבוד עליהם.

3. אי נמי: אף על פי שגזר עליהם 'ועבדום וענו אתם', מכל מקום בעבודת פרך לא נגזר עליהם, וזה היה תמוה בעיניו".

יש לעיין בכל אחת מהתשובות.

1. הסבר "ביאורי מהרא"י"

התשובה הראשונה - שהרי אמרה תורה: "לא יומתו אבות על בנים" - מקורה ב"ביאורי מהרא"י"¹⁶, והיא הובאה ב"שפתי חכמים" באופן חלקי.

כך כתב "ביאורי מהרא"י": "אף על גב דכבר נגזרה גזרה על זרעו של אברהם ועבדום וענו אתם ארבע מאות שנה, מכל מקום היה קשה למשה, שהרי אמרה תורה: 'לא יומתו בנים על אבות'¹⁷, וכאן הומתו על אבותם!

¹⁴ בראשית לו, ו ועיין רש"י בראשית מו, כו.

¹⁵ ועיין עוד ב"גור אריה".

¹⁶ למהר"י איסרלן, בעל "תרומת הדשן", בביאורו על פירוש רש"י.

¹⁷ יש להעיר שלא זו לשון הפסוק, אלא כך נאמר בו: "לא יומתו אבות על בנים, ובנים לא יומתו על אבות, איש בחטאו יומתו" (דברים כד, טז).

ונתיישב לו כשראה שהיה בהן דלטורין, ואם כן ראויין הן לפקוד חוב אבות עליהן, דהכי דרשינן¹⁸: 'פוקד עוון אבות על בנים - כשאוחזין מעשה האבות בידיהן'. לכאורה דבריו תמוהים ביותר: וכי אברהם יצחק ויעקב היו דלטורין ח"ו!?

הסבר ה"צדה לדרך" בדברי "ביאורי מהרא"י" וקושייתו

הסביר את דבריו ה"צדה לדרך": "רצונו לומר כי גם אברהם חטא **בדיבור**: 'במה אדע' (בראשית טו, ח), על כן נענש בידע' תדע' (שם, יג), כדאיתא בנדרים (לב ע"א), והיינו דקאמר: 'כשאוחזין מעשה האבות בידיהן'. לפי הסבר זה עולה שמה שאמרו חז"ל "אוחזים מעשה אבותיהם בידיהם" אינו דווקא באותו חטא **ממש**, אלא מספיק שיהיה באותו **סוג כללי** של חטא! וזה חידוש.

אף על פי שה"צדה לדרך" הסביר את דברי מהרא"י, הוא הקשה על דבריו: "אמנם אעיקרא דדינא פירכא: כי השכל ימאן לקבל טעם חלוש זה, שישבלו בניו של אברהם עונש גדול כזה, בעבור שאמר 'במה אדע', ואברהם עצמו לא קיבל שום עונש, ושיני בנים תקהינה"¹⁹!?

2. הסבר ה"שפתי חכמים"

על התשובה השניה, שהיו לאברהם וליצחק עוד בנים ולכן היה קשה למשה מדוע דוקא בני יעקב סובלים, קשה, שהרי נאמר לאברהם: "ביצחק יקרא לך זרע" (בראשית כא, יב), ולא בישמעאל! ויצחק בירך את יעקב שכל הברכות שקבל אברהם יתקיימו ביעקב (שם כח, ד)! וכן בירך הקב"ה את יעקב בברכות אברהם (שם, יג-טו)! אם כן ברור שהגזרה "גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אתם" תתקיים בזרעו של יעקב, לא בישמעאל ולא בעשו! ועוד שעל מי שיהיה בגלות נאמר גם: "ודור רביעי ישוּבו הנה" (שם, טז)²⁰! ועוד שרש"י עצמו כתב (בבראשית לו, ו-ז) שעשו עזב את ארץ ישראל כדי שלא יהיה בגזרת "ועבדום וענו אתם"²¹!

¹⁸ ברכות ז ע"א וסנהדרין כז ע"ב.

¹⁹ במבט ראשון נראה שקושיית ה"צדה לדרך" היא על הגמרא בנדרים, אבל בהמשך יובא הסבר לגמרא שם, וממנו עולה במפורש שקושייתו כאן אינה על הגמרא, אלא על דברי מהרא"י.

²⁰ וכן כתב הרמב"ם בפירושו המשניות (נדרים פ"ג מ"ט): "מפורש בתורה **שזרע אברהם סתם אינו אלא זרע יעקב בלבד**, והוא מה שאמר לו ד': 'ידע תדע כי גר יהיה זרעך', ולא נתקיים זה אלא בזרע יעקב". ועיין עוד ב"גור אריה" על התורה בראשית א, א וב"מצודת דוד" יהושע כד, ד ובחידושי הגר"ז על התורה (בסטנסיל) סימן כה ובספר "המועדים בהלכה" במאמר "פסח" סוף פ"ז.

אמנם על הפסוק "למה הִרְעַתָּה לַעַם הַזֶּה" (ה, כב) הסביר המדרש בסוף הפרשה (שמות רבה ה, כב) ש"משה רבנו טען כלפי הקב"ה מדוע דווקא בני ישראל משתעבדים במצרים, ולא בני ישמעאל ועשו, אך נראה שדברים אלו נאמרו רק כטענה שמטרתה לבקש רחמים על ישראל, ולא כקושי אמיתי מדוע דווקא בני ישראל משתעבדים ולא בני ישמעאל ועשו"²².

3. הסבר מפרשים רבים בדעת רש"י

התשובה השלישית - אף על פי שגזר עליהם 'ועבדו וענו אתם', מכל מקום בעבודת פרך לא נגזר עליהם - מקורה במספר מפרשים²³, וגם היא הובאה ב"שפתי חכמים" באופן חלקי.

ה"נחלת יעקב" הרחיב בה וכתב: "ואף על גב דלא בחטאם נשתעבדו, אלא בגזרת 'ידע תדע' מזמן אברהם! מכל מקום עבודת פרך לא נגזר אלא בחטאם, וזהו שדקדק הרב: 'להיות נרדים בעבודת פרך', ולא כתב: 'נשתעבדו', כלשון שמות רבה (א, ל), לפי שהגזרה היתה: 'ועבדו וענו אתם'".

כלומר: מפני ש"משה ראה שבני ישראל נרדים בעבודת פרך הוא תמה מה הסיבה לכך, הרי נגזר עליהם "רק": "ועבדו וענו אתם", ולא נגזרה עבודת פרך! לעניות דעתי הסבר זה קשה, שכן עינוי הוא לשון כללית, וגם עבודת פרך יכולה להכלל בו. ועל הפסוק "לא תרדה בו בפרך" (ויקרא כה, מג) כתב רש"י: "מלאכה שלא לצורך, כדי לענותו". ולא מובן מדוע תמה משה על כך שישראל נרדים בפרך.

אמנם יש לציין שכעין זה כתב גם הראב"ד בהלכות תשובה (סוף פרק ו): "כי הבורא אמר: 'ועבדו וענו אתם', והם עבדו בהם בפרך, והמיתו מהם וטבעו מהם, כענין שנאמר: 'אני קצפתי מעט, והמה עזרו לרעה' (זכריה א, טו)".

אבל אפשר שכוונתו בעיקר למה שכתב: "והמיתו מהם וטבעו מהם", שהיא השלכת הילדים ליאור. וכמו שכתב הרמב"ן (בראשית טו, יד): "ודבר ברור הוא כי השלכת בניהם ליאור אינה בכלל 'ועבדו וענו אתם', אבל היא עקירתם לגמרי".

בנוסף לתשובות שהביא "שפתי חכמים" נאמרו עוד שתי תשובות:

²¹ עיין עוד במאמרי "מדוע עזב עשו את ארץ ישראל?" בפרשת וישלח.

²² עיין במאמרי "גירוש ישמעאל ובירור מעמדו" בפרשת וירא סוף פ"ד, שם התבאר שכדי לסגור על ישראל ולבקש עליהם רחמים ניתן לומר גם דברים שהם רחוקים מאד מהפשט הפשוט.

²³ "דבק טוב", "אמרי שפר", "מנחת יהודה", "דברי דוד", "נחלת יעקב".

4. הסבר ה"נחלת יעקב"

ה"נחלת יעקב" כתב הסבר נוסף: "בגזרת בין הבתרים כתיב סתם: 'ועבדום וענו אתם', ולא נקבע זמן מתי יתחיל ימי העינוי והשעבוד. וכשם שהרבה שנים עברו עד בואם למצרים²⁴, וגם במצרים, כל זמן שאחד מן השבטים קיים²⁵, וגם אחר כך עד שנולדה מרים²⁶, כך אלולי חטאם היה נמשך יותר. ועל זה תמה מה חטאו ישראל".

כלומר: אמנם נגזרה הגזרה שבני ישראל יהיו גרים במשך ארבע מאות שנה, וחלק מהשנים הללו הם יהיו עבדים ומעונים, אך לא נאמר כמה זמן ימשך מצב זה. וכשם שבני ישראל היו שנים רבות במצרים ללא עבדות ועינוי, משעת ירידתם לשם ועד שהתחילו הגזירות, כך יכול היה המצב להימשך, ולכן תמה משה מדוע **כעת** הם עבדים ומעונים.

ה"נחלת יעקב" סיים: "ועיין במה שכתבתי לקמן בפסוק 'למה הרעתה' (ה, כב)". ושם האריך וכתב שבמדרש בסוף הפרשה (ה, כב) כתוב כדבריו: "העם הזה מה עשו שנשתעבדו **מכל הדורות שעברו**".

גם בספר "אמרי שפר"²⁷ הובא תירוץ זה ושם העיר עליו: "אבל מכל מקום הלשון [של רש"י] אינו מדויק, שאמר: 'מה נשתנו ישראל **מכל שבעים אומות**', שהיה לו לומר: 'מה נשתנו ישראל **משאר אבותיהם**' [כלומר: מכל הדורות הקודמים שהיו במצרים אך לא היו מעונים]".

5. הסבר ה"צדה לדרך" וה"באר בשדה"

ה"צדה לדרך" פירש בכיוון אחר לגמרי: "על כן נמנו וגמרו שלמים וכן רבים שכל הטעמים הנזכרים במסכת נדרים (שם) ובמדרשים על גלות מצרים התלויים בחטא אברהם... לא באו כי אם ליתן טעם למה הודיע הקב"ה הגלות לאברהם, והביאו לידי צער בהודעה זו... **אבל הגלות עצמו יש לו טעמים אחרים**"²⁸.

לפי דבריו עולה שמה שנאמר לאברהם אבינו בברית בין הבתרים היה רק הודעה שבניו יעונו, מפני שהם יחטאו, ולא גזרה שכך יקרה גם אם לא יחטאו, ולכן חיפש משה מהו החטא שבגללו בני ישראל משועבדים.

הסבר דומה כתב ה"באר בשדה": "ואף על גב דגזרה נגזרת בין הבתרים: 'ידע תדע', והיינו לזרע אברהם, ולא לשבעים אומות, ומאי קאמר 'מה חטאו ישראל

²⁴ עיין רש"י בראשית טו, יג ושמות יב, מ.

²⁵ עיין סדר עולם רבה פ"ג ושמות רבה א, ח והובאו דבריהם ברש"י שמות ו, טז.

²⁶ עיין סדר עולם רבה פ"ג.

²⁷ לרבי נתן אשכנזי ברי' שמשון שפירא (נדפס בשנת שני"ז).

²⁸ כעין דברי ה"צדה לדרך" כתב גם ה"כלי יקר" בבראשית טו, ח.

מכל שבעים אומות! יש לומר **דשבת לוי יוכיח, שלא היו משועבדים בעבודת פרך**, אף על גב שגם הם מזרע אברהם! אלא ודאי צריך לומר **שחטאם של שאר השבטים גרם להם עבודת פרך**, ולזה היה מתמיה".

גם לפי דבריו עולה בדומה לדברי ה"צדה לדרך": מה שנאמר לאברהם אבינו בברית בין הבתרים היה רק הודעה שבניו יעונו מפני שהם יחטאו, ולא גזרה שכך יקרה גם אם לא יחטאו.²⁹

ג. קושיה על דברי רש"י מדברי המדרש

מפורסם המדרש שבני ישראל נגאלו בזכות שלא שינו שמם ולשונם ולבושם. מדרש מעין זה מופיע בכמה מקומות³⁰, ולא נאמר בו: "שלא שינו לבושם", אלא רק: "שלא שינו שמם ולשונם"³¹, ונאמרו שם שני דברים נוספים: "שלא היה בהם לשון הרע, ושהיו גדורים בעריות".

שאלת השאלה: כיצד כתב רש"י שבני ישראל השתעבדו מפני שהיה בהם לשון הרע? והרי המדרש אומר שבני ישראל נגאלו בזכות שלא היה בהם לשון הרע³², ומשמע לכאורה שכל השנים לא היה בהם חטא לשון הרע, בדומה למה שנאמר שלא שינו שמם ולשונם ושהיו גדורים בעריות!

ד. בני ישראל תיקנו את חטא לשון הרע

שאלה זו שאל ה"צדה לדרך" וענה עליה: "כי מה שכתוב בזכות שלא היה בהן לשון הרע, היינו אחר מצות 'דבר נא באזני העם' (שמות יא, ב) והלאה, אבל זה שאמר משה שיש בהם דלטורין היה קודם מצות 'דבר נא באזני העם'".

²⁹ עיין גם במאמר הבא, שם התבאר שיסוד זה נאמר כבר בראשונים.

³⁰ שמות רבה א, כח, ויקרא רבה לב, ה, במדבר רבה כ, כב, שיר השירים רבה ד, יב, מכילתא בא ה, תנחומא בלק טז, פסיקתא דרב כהנא פיסקא י, מדרש שוחר טוב תהלים קיד, ילקוט שמעוני שמות רמז קע"ב, בשלח רמז רכ"ו, אמר רמז תרנ"ז, פינחס רמז תשע"ג, ועיין גם במדבר רבה יג, כ ובפרקי דרבי אליעזר פמ"ח [וברד"ל שם אותיות קו, קז, (עה)], ובתנא דבי אליהו פרקים כג וכד.

³¹ ועיין הערת ר"ש בובר לפסיקתא דרב כהנא פיסקא י דף פג ע"ב אות סו, ו"תורה שלמה" במלואים לפרשת שמות אות ג, ובמלואים לפרשת וארא אות ב, וב"מבחר כתבים" לרבי מתתיהו שטראשון (מוסד הרב קוק ירושלים תשכ"ט) עמ' קנ הערה 9, ובהגדה של פסח עם ביאור הרב ראובן מרגליות בפסקא "ויחי שם לגוי – מלמד שהיו ישראל מצוינים שם" ב"באר מרים" שם (במהדורת תשס"ב עמ' נ-נב), ובחיבורו "עוללות" סימן כב "תלבושת ושפה".

³² אפשר לומר שהמדרשים חלוקים, אבל שני המדרשים הוכיחו דבריהם מהפסוקים, ובמדרש רבה הם כמעט צמודים זה לזה: א, כח, וא, ל! ועיין במכילתא בא יב, ו שמשמע שמדרש זה של "ארבעה דברים" חולק על מה שכתב רש"י שם בשם ר' מתיא בן חרש "דס פסח ודס מילה", אבל רש"י שם באותו דיבור כתב בסוף דבריו: "משכו ידכם מעבודה זרה", שזה נאמר במכילתא לדעת בר קפרא שאמר את המדרש של "ארבעה דברים"! ועיין במאמר "בזכות מה נגאלו ישראל ממצרים?".

כלומר: בתחילה - בזמן שמשה גדל ויצא אל אחיו, כאשר היה בגיל עשרים או ארבעים³³ - חטאו בני ישראל בלשון הרע, אבל בשנה האחרונה לשהותם במצרים הם תיקנו את חטאם, שכן המדרש הוכיח שלא היה בהם לשון הרע משתיקתם בשנה האחרונה, כאשר משה הודיע להם שהם יגאלו, ובני ישראל לא גילו למצרים שהם יוצאים ממצרים לחלוטין ולא רק לשלושה ימים, ואז היה משה בן שמונים³⁴! נראה להוסיף שבני ישראל הבינו שעליהם לתקן את חטא הלשון בשומעם ממשה רבנו שהוא לקה בצרעת ובנחש על שדיבר עליהם לשון הרע (רש"י שמות ד, ח)³⁵, ובראותם שדתן ואבירם ירדו מנכסיהם על שדיברו על משה (רש"י שמות ד, ט)³⁶. ואולי אפשר לומר שלכן נתן ד' למשה דווקא אותות אלה (בנוסף למה שכתב רש"י בפסוקים ג, ו, ח) - כדי ללמדם שעליהם לשוב מחטא לשון הרע! יש להעיר שרש"י לא הביא מדרש זה, ולא כתב בפירושו שבני ישראל תיקנו את חטא לשון הרע. אבל כך מסתבר, שכן רש"י כתב שמשה רבנו חשש שמפני שיש בישראל דלטורים הם לא יהיו ראויים להיגאל, ואם כן מסתבר שלפני שהם נגאלו הם תיקנו חטא זה. מכל מקום רש"י כתב זכויות אחרות שבגללם בני ישראל נגאלו. עיין על כך במאמר "בזכות מה נגאלו בני ישראל ממצרים?" בפרשה זו.

³³ עיין שמות רבה א, כז שנחלקו בכך ועיין שמות רבה ה, ב שם אמרו שהיה בן י"ב, וכן כתבו הרמב"ן ב, כג ורבנו בחיי ב, יד, ועיין עוד בילקוט שמעוני סוף רמז קסו, וב"תורה שלמה" שמות ב, יא אותיות פ-פב ובביאור באות פא.

³⁴ כעין זה כתב גם ה"כלי יקר" שמות ד, ח [ועיין גם בדבריו שם ג, ב וד, ב. (ומה שכתב שם ב, יד נראה סותר לכל המקומות הללו)].

³⁵ מדוע נחשבו דברי משה ללשון הרע? והרי משה היה צריך לברר מה יקרה אם לא יאמינו לו! עיין בספר "שמירת הלשון" ח"ב פרשת שמות (בחלק מהדפוסים מצויין שם: פרק יג) שתייך בשם הגאון רבי אליהו שיק: "שההקפדה היתה על שאמר 'הן לא יאמינו לי' (שמות ד, א), שהוא דבר החלטה [כלומר: מוחלט], היה לו לומר: 'פן לא יאמינו לי', כדבר ספק [כלומר: מסופק]". עיין גם בדברי הנצי"ב ב"העמק דבר" כאן (ד, א-ה) שכוונת משה לא היתה שח"ו בני ישראל לא יאמינו בגאולה, אלא שבני ישראל לא יאמינו ש**משה** הוא הגואל, כיון שמשה גדל כנסיך בבית פרעה, וגם אחר כך לא היה אתם במצרים, אלא במדין, כמבואר לעיל, והיה מתאים יותר שאהרן, שהיה נביא, כמו שיובא בסמוך, והיה אתם כל השנים, הוא יהיה הגואל.

במכתבו "אחרית כבראשית" בקובץ "שיבת ציון" (הוצא לאור על ידי ר' אברהם יעקב סלוצקי, ווארשא תרנ"ב) הוסיף הנצי"ב שמכאן רמז לדורות שאיננו יכולים לדעת כיצד תבוא הגאולה, "ואין לנו לחשוב מחשבות כי ראוי היה הדבר הגדול הזה באופנים אחרים כאשר מצויר בדעות בני האדם, כי על זה לקה משה רבנו". עיין שם.

³⁶ מקורו בנדרים סד ע"ב ועיין בספר "שמירת הלשון" שער הזכירה ספ"ו, פ"ח, ופי"ז, ובח"ב בפרשת בראשית (בחלק מהדפוסים מצויין שם: פרק ט), שכתב שעל לשון הרע נענשים בעניות.

סיכום

א. לפי רש"י בני ישראל סבלו במצרים בגלל חטא לשון הרע.
 ב. אף על פי שדי' כבר אמר לאברהם אבינו בברית בין הבתרים: "ועבדום וענו אתם", לא היתה זו גזרה, אלא הודעה שבני ישראל עתידים לחטוא ולהיענש³⁷.
 ג. לאחר שמושה בא אל בני ישראל והסביר להם את חומרת חטא לשון הרע הם תיקנו את חטאם, וזה היה אחד מהדברים שבזכותם נגאלו בני ישראל ממצרים.

סיום

חטא לשון הרע הוא מהחטאים החמורים ביותר, ובגללו השתעבדו בני ישראל במצרים, וכשתיקנו אותו זכו להיגאל. גם בית שני חרב בגלל שנאת חינוס (יומא ט ע"ב) והסביר ה"חפץ חיים" (בהקדמה) שאין הכוונה רק לשנאת חינוס שהיתה בלבבות, אלא לשנאת חינוס שיצאה לפועל בלשון הרע.
 יהי רצון שנזכה לתקן את חטא לשון הרע³⁸, ומתוך כך נזכה להיגאל³⁹.

³⁷ במאמר התבארו הסברים נוספים, אך כאן נקטנו את ההסבר הנראה יותר, ואותו כתבו כבר הראשונים הנזכרים במאמר הבא.

³⁸ כיצד ניזהר מלהיכשל בלשון הרע, וכיצד יתקן את כשלונו מי שכבר נכשל עיין במאמר "מטרת הבגדים לפי חז"ל: לכפר על עבירות" בפרשת תצוה.

³⁹ עיין בספר "חפץ חיים" בהקדמה ובספר "אורות הקדש" חלק ג עמ' שכד.